

RECENZE

Mitja VELIKONJA,

Titostalgija,

Beograd, Biblioteka XX vek, Knjižara Krug 2010, 182 s., ISBN 978-86-7562-080-8.

Profesor kulturních studií na Univerzitě v Lublani Mitja Velikonja přispěl svou analýzou bohatých projevů Titova posmrtného kultu na území bývalé Jugoslávie k rostoucí odborné produkci věnované tématu postsocialistické nostalgie. Nostalgie jako taková se stala předmětem soustavnějšího vědeckého zájmu koncem 70. let 20. století po vydání průkopnické práce Freda Davise *Yearning for Yesterday – A Sociology of Nostalgia* (New York and London 1979). Nostalgické diskursy a kulturní praxe začaly postupně přitahovat zájem širšího spektra odborníků včetně historiků. Brzy po pádu komunistických režimů krystalizoval navíc v prostoru střední, východní a jihovýchodní Evropy nový fenomén nostalgie po socialismu, resp. postkomunistické nostalgie. Počátkem 21. století vzbudila celosvětový ohlas kniha americké literární historičky ruského původu Svetlany Boym *The Future of Nostalgia* (New York 2001). Autorka, která působí na Harvardově univerzitě, vycházela v rozhodující míře právě z východoevropského materiálu. V posledních letech se problematice postkomunistické nostalgie v komparativním regionálním kontextu věnoval mj. zdařilý interdisciplinární sborník *Postcommunist Nostalgia* (New York 2010), uspořádaný historičkou Marií Todorovovou a socioložkou Zsuzsou Gille (obě působí na Illinoiské univerzitě v Urbana Champagne). Ke specifickým a také obzvláště výrazným místním podobám postkomunistické nostalgie patří například tzv. Ostalgie na území někdejší Německé demokratické republiky, která si již stihla získat patřičnou odbornou pozornost, nebo tzv. jugonostalgie na území bývalé Jugoslávie, jejíž komplexnější vědecká analýza zatím poněkud pokulhává.

Recenzované srbské vydání knihy Mitji Velikonji *Titostalgija* (původně ve slovinštině jako *Titostalgija – študija nostalgije po Josipu Brozu*, Ljubljana 2008) se zaměřuje na jeden užší, přesto však dosti charakteristický aspekt jugonostalgie, kte-

rým je nostalgie po osobnosti Josipa Broze Tita. Slovinský sociolog pro ni soustavně používá vlastní neologismus, který najdeme i v samotném názvu knihy – tito-stalgie. Velikonja se zabývá výlučně projevy posmrtného kultu tohoto politického vůdce v postkomunistickém období. Zkoumá jeho různorodé podoby, které v té či oné míře nachází ve všech nástupnických státech bývalé Jugoslávie, a snaží se objasnit, proč tato specifická forma postsocialistické nostalgie nadále úspěšně přežívá, když stát a systém, jež Tito zosobňoval, už dávno neexistují. Oficiální, režimem posvěcený Titův kult, který fungoval za jeho života a v prvních letech po jeho smrti, se víceméně nachází mimo rámec autorova zájmu, pokud nemá přímou souvislost s postkomunistickými projevy titostalgie. Velikonja podtrhuje skutečnost, že socialistickou Jugoslávii dávno nahradily národní státy se zcela odlišným politickým a ekonomickým systémem (na jednom odlehčenějším místě je neváhá ironicky označit za „burkové republiky“ – zjevně po vzoru latinskoamerických „banánových republik“). Samotná Titova osobnost byla navíc podrobena soustavné a mnohaleté kritice hraničící občas až s demonizací. Navzdory tomu však Titův kult slaví již řadu let triumfální návrat v kulturním, mediálním i spotřebitelském diskursu a koexistuje tak s novějšími politickými mýty a obřady nástupnických, nacionálně zabarvených postkomunistických režimů.

Nostalgie i její specifičtější formy, mezi něž patří také titostalgie, je fenoménem, který nepochybně existuje, má nějaké příčiny a plní určité společenské funkce, zároveň je však odborně obtížně uchopitelný. Není proto divu, že z perspektivy konzervativněji zaměřených historiků i sociálních vědců jde nadále o téma poněkud podezřelé a nedostatečně solidní, jemuž se raději obloukem vyhnou. Mitja Velikonja si byl této skutečnosti nepochybně vědom. V úvodní části práce proto věnoval značnou pozornost obecnějším teoretickým a metodologickým otázkám. V příslušných pasážích shrnul dosavadní odbornou literaturu o nostalgii v širším slova smyslu, nejen tedy o jejích konkrétních projevech v postkomunistickém prostoru. Tuto část jeho práce lze vřele doporučit jako užitečný a přehledný úvod do studia nostalgie všem případným zájemcům, kteří se s bádáním tohoto typu dosud neměli možnost blíže seznámit. Pojem nostalgie označuje podle Velikonji rozšířenou diskursivní konstrukci, obrácenou retrospektivním směrem, která ve společnosti koexistuje s diskursy „prezentistickými“ a „prognostickými“, jež se primárně upírají k současnosti nebo budoucnosti. Jde samozřejmě zákonitě o selektivní, značně vylepšenou konstrukci idealizované minulosti, která může být na míle vzdálena té verzi minulosti, kterou se snaží postihnout historikové. Nostalgie však přitom podle Velikonji zůstává v jádru velice seriózním fenoménem, který jeho aktéři berou

vážně, bez ironické distance, což se dobře projevuje právě v politické a společensko-kritické dimenzi nostalgie, jež může obsahovat značný subverzivní potenciál. Samotnou titostalgiu pak Velikonja definuje jako „nostalgický diskurs o zesnulém jugoslávském prezidentovi v prostoru bývalé Jugoslávie po rozpadu společného státu“ (s. 41). Bez ohledu na diverzitu jejích projevů nachází společné jádro titostalgie: „Broz je prezentován jako skvělá historická osobnost, jeho vláda jako úspěšná, jeho doba jako krásná, jeho stát jako spravedlivý – a vůči tomu všemu mají ‚titostalgikové‘ pozitivní emocionální vztah“ (s. 42).

Z metodologického hlediska kombinoval slovinský sociolog při svém mnohaletém výzkumu nutně hned několik přístupů. Vedle diskursivní analýzy a vlastních pozorování v terénu používal cizí i vlastní ankety a dotazníky, vedl řadu rozhovorů a snažil se také celý fenomén srovnávat s obdobnými jevy existujícími mimo samotný postjugoslávský prostor. Fenomén nostalgie lze podle něj sledovat jak v širší kulturní produkci a praxi, tak i prostřednictvím konkrétních názorů jednotlivých aktérů, kteří se s určitou nostalgií ztotožňují. Zavádí proto zastřešující pojmy „nostalgická kultura“ pro záměrně produkovaný a materializovaný diskurs a „kultura nostalgie“ pro mentální reprezentace v hlavách jednotlivců, přičemž jde pochopitelně o vzájemně provázané fenomény.

V kapitole, věnované kultuře titostalgie, zkoumá autor nejprve rozbujelý „průmysl nostalgie“, který asi nejviditelněji reprezentuje obrovské množství upomínkových předmětů. Marketingová „značka Tito“ podle Velikonji po přechodu od socialismu ke kapitalismu úspěšně dobývá postjugoslávské trhy. V některých případech jde sice o předměty antikvární, titostalgie je dnes ovšem především pohnem nové produkce soch, bust, kalendářů i dalších předmětů s patřičnou ikonografií, která se může objevovat i na těch nejbizarnějších místech. Mezi spotřebními předměty s Titovým portrétem objevil autor i satelitní antény, podložku pod myš nebo kuchyňský sekáček na maso. Vlnu titostalgie se poněkud překvapivě nezdráhají na postjugoslávských trzích využívat pro své reklamní strategie ani velké zahraniční společnosti (Mercedes, Canon, Jägermeister), o místních firmách nemluvě. Podle Velikonji je Tito jako značka natolik tvárný a mnohoznačný, že se hodí pro marketing prestižního a luxusního zboží stejně jako zcela obyčejných produktů. Asi nejčastěji bývá v rámci komercializace spojován se světem módy (kde Tito platí za uznávaný symbol elegance) a turistiky. Hotelů, kde nocoval, a dalších míst spojených alespoň volně s jeho dlouhým životem, je v bývalé Jugoslávii skutečně požehnaně. V rámci posmrtného kultu hrají zvláštní roli klíčová místa paměti spojená s jeho osobností, která přežila z dob SFRJ. Jde především o rodnou ves Kumrovec

v chorvatském Záhoří, místo posledního odpočinku v Bělehradě (Kuća cveća) a soustroví Brioni při pobřeží Istrie, kde každoročně trávil značnou část svého času. Další lokality, např. chorvatský Vis nebo bosenský Drvar, jsou pak provázány s mýtizovanými kapitoly z Titovy válečné epopeje. Velikonja si ovšem všímá i jistých změn, jimiž titovská místa paměti prošla v postjugoslávské éře. Většinou je lze charakterizovat jako snahu o relativizaci a distanci vůči dřívějšímu, státem sankcionovanému kultu. Kumrovec byl například nově koncipován jako skanzen (etnoselo), v jehož rámci jsou připomínky Titova narození jen jednou částí rozsáhlejšího projektu. V oblasti se také pořádají tzv. závody k poctě záhorských velikánů – pod tímto jménem se skrývá sportovně-turistická akce připomínající zároveň památku Tita i prvního chorvatského prezidenta Franja Tudjmana, který se narodil nedaleko. Jen na soustroví Brioni zůstala podle Velikonji expozice o Titově životě dodnes zachována v nezměněné původní podobě z 80. let. Dále se slovinský sociolog věnuje projevům titostalgie ve výtvarném umění a kultuře, ve světě zábavy, kde se dobře užíví celá plejáda Titových imitátorů, až po kyberprostor.

V kapitole věnované titostalgické kultuře však Mitja Velikonja ukazuje, že Tita nelze redukovat jen na komerční a turistickou značkou. Jeho osobnost totiž dodnes představuje klíčový bod v mentální mapě postjugoslávských společností. Individualizované projevy titostalgie jsou velice pestré a jejich interpretace se často vzpírá jednoduchým výkladům. Jednou z funkcí, které autor připisuje titovské ikonografii, jež se projevuje prostřednictvím dobrovolné výzdoby soukromých prostorů, bytů, restauračních zařízení nebo kanceláří, je snaha o vyvolání uklidňujícího dojmu kontinuity. Titostalgie může ovšem obsahovat také zcela opačný potenciál – nezřídka totiž slouží jako rozbuška nových sporů při vytyčování symbolických hranic mezi pravíci a levíci v politickém i kulturním životě. Velikonja se v této souvislosti podrobněji věnuje zejména slovinskému prostředí. Jeho analýza vleklých a bouřlivých sporů o osud nápisu „Naš Tito“, zdaleka viditelného na svahu nad obcí Nova Gorica ve slovinsko-italském pohraničí, ukazuje, že fenomén nostalgie může nabývat i silně politizovaných a vysoce aktuálních podob. Do boje o zachování či likvidaci nápisu se na přelomu 20. a 21. století v táboře odpůrců společně ocitli příznivci slovinské pravice, představitelé katolické církve i italsí neofašisté ze sousedství. Mezi aktivními obhájci nápisu pro změnu nebyli jen pamětníci a partyzánští veteráni, nýbrž také početní příslušníci nejmladší generace, kteří již vyrůstali v nezávislém Slovinsku po restauraci kapitalismu. Spor o nápis nad Novou Goricí byl mediálně nejznámější, konfliktů podobného typu, jak dokumentuje Velikonja, proběhl ovšem větší počet. Na řadě míst bývalé Jugoslávie docházelo také k aktivi-

zaci a polarizaci společnosti v souvislosti s pokusy o přejmenování veřejných prostranství a institucí nazvaných po druhé světové válce Titovým jménem. Nemalý počet Titových či Brozových ulic však v celém prostoru bývalé Jugoslávie zůstal dodnes zachován. V jejich výčtu najdeme pár chyb a opomenutí. Jedna z hlavních ulic v černohorské Ulcinji již např. delší dobu nenese jméno „Maršála Tita“, jak Velikonja uvádí, nýbrž „Matky Terezy.“ V někdejším Titogradu, tj. v dnešní Podgorici, byl naopak krátce před referendem o nezávislosti vybudován zcela nový bulvár Josipa Broze v rámci výstavby nové, v místních poměrech prestižní městské čtvrti, což je v postjugoslávském prostoru patrně ojedinělý případ. Dále se slovinský sociolog věnuje novým komemorativním akcím spojovaným s Titovou osobností, zejména imitacím proslulé štafety, která se v dobách SFRJ konala v květnu u příležitosti maršálových narozenin. Podobné nostalgické manifestace přitahují každoročně tisíce, někdy i desetitisíce lidí. Díky mediální pozornosti je tato skutečnost mezi zájemci o jihoslovanskou problematiku celkem známa, jistým překvapením však mohou být výsledky autorova výzkumu organizačních aktivit neotitoistů, které jsou poměrně impresivní. Svaz spolků přátel J. Broze Tita existuje na úrovni každé z postjugoslávských republik a zastřešen je i společnou organizací na „celojugoslávské úrovni“. Jen v Bosně a Hercegovině existuje přes čtyřicet místních poboček titostických spolků o celkovém počtu 20 000 řádných členů (předsedou republikové organizace je někdejší nejvyšší představitel posttitovské SFRJ Raif Dizdarević), v Makedonii pak najdeme kolem 11 000 organizovaných neotitoistů a existuje tam i malá politická strana (Svaz Titových levicových sil) s více než 3000 členy. Specifické téma pak představují návštěvy Titových fanoušků v muzeích a dalších místech spojených s jeho památkou. Podle autora mají tyto „poutě“ často přímo kryptonáboženskou dimenzi. Dochází při nich až k Titově zbožštění, které nejlépe reprezentují projevy jeho věrných před sochami zesnulého politika, před nimiž se podle Velikonjových opakovaných pozorování mnozí klaní, hovoří s nimi, líbají je, uctivě je osahávají, křížují se před nimi a někteří se zde dokonce modlí. Při těchto popisech by možná mělo smysl srovnání s lidovými projevy posmrtného zbožštění Mao Ce Tunga v Číně, které však autor v textu neučinil. Nabízí ovšem srovnání s Ruskem, kde v postkomunistické epoše došlo k výraznému oživení kultu Stalina a jeho postupující rehabilitaci v očích významného segmentu společnosti. V závěru kapitoly Velikonja konstatuje, že navzdory všeobecně známým chybám a nedostatkům J. Broze Tita, jeho státu i režimu vítězí někdejší komunistický vůdce dnes již neexistující země nadále v řadě anket a výzkumů veřejného mínění jako nejvýznamnější historická osobnost víceméně ve všech postjugoslávských republikách.

Po zevrubné analýze četných, barvitých a občas i notně bizarních projevů titostalgie následují pokusy o dílčí výklad a jejich syntézu. Co obyvatelé bývalé Jugoslávie dnes na Titovi, potažmo státu a systému, který zosobňoval, vlastně nejvíce obdivují? Podle Velikonji si do něj projektují celou řadu významů, které výmluvně ukazují, co současným postjugoslávským zemím palčivě chybí, ať už je to mezilidská solidarita, společenská stabilita, přirozená hrdost na vlast, respekt v zahraničí, hodnoty antifašismu nebo třeba fungující průmysl. Rozlišuje dva druhy nostalgie: nostalgii „z první ruky“, která se týká pamětníků, a nostalgii bez přímé zkušenosti, tj. nostalgii druhotně zprostředkovanou (tzv. neostalgie). V případě titostalgie jsou však podle něj v obou případech významy projektované dnes v prostoru bývalé Jugoslávie do osobnosti někdejšího prezidenta v zásadě shodné. Titova osobnost je podle slovinského sociologa pro účely nostalgického diskursu velice vhodná vzhledem ke kumulaci většího počtu leckdy až protichůdných atributů, které s ním mohou být libovolně spojovány: Šlo o člověka, pocházejícího ze skromných poměrů, o dělníka, ale později i o povstaleckého vůdce, významného politika a mezinárodního celebrity. Podle potřeby může být Tito vnímán jako „typický Balkáнец“, „typický Středoevropan“ i „typický kosmopolita“. Poměrně zarážející je podle autora skutečnost, že naprostá většina lidí, projevujících určitou formu titostalgie, nevyčítá Titovi ostentativní luxus, utrácení a požitkářství, ačkoli jsou právě tyto sklony u postkomunistických politiků v celém regionu všeobecně pránýřovány. To je samozřejmě zřejmý příklad selekce, která se v nostalgických reprezentacích zákonitě projevuje, lze však spekulovat o tom, že Titův hedonismus svým způsobem dobře souzní s rozšířenými hodnotami a cíli současné konzumní éry. Dalším zjevným paradoxem novodobé titostalgie je Titova popularita na alternativní a subkulturní scéně, zejména mezi punkery, přestože instituce „jeho“ Jugoslávie ve své době proti punku a jeho projevům ostře útočily. Z Tita se bez ohledu na konkrétní historické skutečnosti stal v postjugoslávském kontextu obecný symbol neartikulovaného protestu proti současnosti, protestní ikona, připomínající svou funkcí místní verzi Che Guevary. Tito zároveň dodnes vyvolává politické kontroverze a vymezování se vůči jeho dědictví zpravidla slouží, jak již bylo řečeno, jako výraz ideového rozhraní mezi pravíci a levíci. Velikonja však upozorňuje, že po bližším prozkoumání nemusí toto tvrzení platit absolutně. Část postjugoslávské levice se od Titova odkazu víceméně distancovala, na druhou stranu však někdejší komunistický lídr může být za určitých okolností uctíván i představiteli pravice. Na slovinské politické scéně patří dnes například mezi jeho největší obdivovatele vůdce Slovinské národní strany Zmago Jelinčič, který mu mj. na

vlastním pozemku vystavěl soukromý pomník a otevřeně požaduje návrat názvu Titovy ulice v Lublani.

V samotném závěru nabízí Mitja Velikonja vlastní výklad příčin studovaného fenoménu. Zdůrazňuje, že navzdory značné dávce naivnosti a zkresení historických skutečností obsahuje titostalgie silný pozitivní náboj, jenž svědčí o touze obyvatel postjugoslávského prostoru po lepším životě a spravedlivějším společenském uspořádání. Zároveň podle něj v postjugoslávské kultuře neexistuje výraznější protititovský diskurs, který by sílu titostalgie vyvažoval. V tomto ohledu je jeho názor možná až příliš přímočarý. Jistě by se dalo poukázat na poměrně vlivný protititovský a antikomunistický kontradiskurs zejména v pravcovém prostředí dnešního Srbska a Chorvatska, kde byl Tito po rozpadu Jugoslávie soustavně marginalizován a dnes již fakticky úspěšně nahrazen jinými kulty a osobnostmi, např. mytologizací Draži Mihailoviće a četnického hnutí v případě Srbska nebo glorifikací „odvěkého boje za státnost“ a jeho skutečných či údajných protagonistů v případě Chorvatska. Celkové autorovy závěry ovšem znějí logicky, promyšleně a věrohodně. Hnacím motorem titostalgie není podle Velikonji snaha o návrat do minulosti, nýbrž nespokojenost se současností. Prostřednictvím diskursivních strategií titostalgie dochází k artikulaci kolektivního odporu vůči diktátu současného společenského, politického a hospodářského establishmentu. Titostalgie tak představuje živelnou lidovou odpověď na pokusy o kolektivní amnézii. Z hlediska realistického řešení akutních společenských problémů jde nepochybně o pštroší taktiku – vyzdvihováním idealizované minulosti, příklonem k historické ikonografii a nostalgickým rituálům nelze jistě efektivně překonávat zásadní nedostatky současnosti. Existence a síla titostalgie však zároveň výmluvně vypovídá o nedostatečné legitimitě současnosti a všeobecném strachu z budoucnosti, což pro nové postjugoslávské režimy rozhodně není dobré vysvědčení. Titostalgie považuje Velikonja za průvodní symptom postsocialistické transformace, nikoli za relikte nebo recidivu skutečné minulosti. Transformaci samotnou pak definuje nepřítliš lichoťivě jako „bolestivou kombinaci neoliberalismu, neokonzervativismu a postkolonialismu“ (s. 168). Titova Jugoslávie představuje podle něj zkrátka v očích místních obyvatel reálně existující vzor sociálního experimentu, který po jistou dobu skutečně fungoval (byť samozřejmě jinak, než jak to vykresluje příkrášený nostalgický diskurs). Právě tento stát, který Tito ztělesňoval, je tak pro obyvatele postjugoslávského prostoru nejspíše pochopitelnou a představitelnou verzí utopického ideálu spravedlivého řádu, kterému jako jeho středobod dominuje spravedlivý a charismatický vladař. Autor odmítá interpretace kulturních a politických protivníků „jugonostalgie“, kteří ji vy-

kreslují jednostranně jako snahu o kolektivní návrat do temné totalitní minulosti. Důvody pro pokračující existenci nostalgického diskursu o Titovi a jeho zaniklém státě nachází výhradně v problematice současnosti.

František Šístek

Jelena MILOJKOVIĆ-DJURIĆ (ed.),

Balkan Cultural Legacies. Historical, Literary and Fine Arts Perceptions,

Boulder, East European Monographs 2010, 286 s., ISBN 978-0-88033-674-1.

Srbská historička starší generace Jelena Milojković-Djurić, členka Srbské akademie věd a umění (SANU), působila po studiích v Bělehradě a ve Švédsku řadu let také v americkém univerzitním prostředí. V coloradském Boulderu vydala roku 2010 v rámci série East European Monographs knihu se slibným názvem *Balkan Cultural Legacies* a podtitulem *Historical, Literary and Fine Arts Perceptions*, kterou editovala a doprovodila úvodem. Předkládanou práci sama charakterizuje jako sbírku interdisciplinárních esejů, jejichž autoři se zaměřují na problematiku balkánské historie a kultury v širším slova smyslu, z hlediska chronologického pak na období od středověku po rozpad Jugoslávie (v podstatě se však většina jednotlivých kapitol věnuje především období před rokem 1918 a případní zájemci o dějiny 20. století tak přijdou trochu zkrátka). Vznik publikace byl podle J. Milojković-Djurić mj. motivován snahou konkurovat záplavě nekvalitních knih o balkánských dějinách založených spíš na leckdy pochybné sekundární literatuře než na znalosti primárních zdrojů. Jak je při podobných lamentacích již skoro rituálním zvykem, je v této souvislosti zmiňována kniha amerického novináře Roberta D. Kaplana *Balkan Ghosts* (New York 1993) a jedním dechem též přehledy bosenských a kosovských dějin z pera oxfordského historika a filozofa Noela Malcolma. Při troše dobré vůle ovšem nelze nevidět, že v anglofonních i dalších zemích mimo samotný region vyšlo za poslední čtvrtstoletí zároveň také poměrně úctyhodné množství kvalitních a řádným výzkumem dobře podložených prací, takže celková bilance dnešní balkanistiky rozhodně není až tak tristní. Kniha *Balkan Cultural Legacies* se každopádně vyznačuje otevřenou ambicí sloužit anglofonním zájemcům jako korektiv mnohdy ledabylé a zaujaté produkce nedávných let sepsané odborníky pocházejícími většinou přímo z evropského jihovýchodu. Výsledný dojem z celé publikace není ovšem zcela přesvědčivý.

Jak se nezdá, stává, přestože je v názvu knihy zmiňován „Balkán“, práce se fakticky zaměřuje výhradně na dějiny a kulturu jediného balkánské národa –